

مقایسه اختلالات رفتاری دانش آموزان سایبربولینگ و عادی

تاریخ دریافت مقاله : ۹۲/۱۰/۱۱

تاریخ پذیرش مقاله : ۹۲/۱۰/۲۴

دکتر مصطفی تبریزی*

دکتر مهناز استکی**

سمانه ملاعلی حسینی***

چکیده

پژوهش حاضر با هدف مقایسه انواع اختلالات رفتاری دانش آموزان سایبربولینگ با دانش آموزان عادی انجام شد. روش پژوهش پس رویدادی از نوع علی - مقایسه ای بود. جامعه آماری را تمامی دانش آموزان دبیرستان های منطقه ۳ آموزش و پرورش شهر تهران تشکیل دادند. جهت انجام پژوهش، تعداد ۱۸۰ نفر از دانش آموزان به روش تصادفی انتخاب شدند. ابزار پژوهش شامل آزمون چک لیست نشانه های مرضی نود سوالی تجدید نظر شده و پرسشنامه سایبر بولینگ مربوط به گروه تحقیقاتی دانشگاه گلداسمیت لندن بود. تجزیه و تحلیل داده های پژوهش با استفاده از آزمون t مستقل نشان داد که اختلالات رفتاری از نوع پرخاشگری، اضطراب و پارانوئید در گروه دانش آموزان سایبر بولینگ بالاتر از دانش آموزان عادی است و در زمینه ی اختلالات رفتاری از نوع اختلال جسمانی، وسواس، حساسیت در روابط متقابل، افسردگی، ترس مرضی و روان پریشی در دو گروه دانش آموز تفاوتی مشاهده نشد.

واژه های کلیدی: سایبر بولینگ، اختلالات رفتاری، دانش آموزان.

Email:

Gmail:p.esteki@ gmail .com

Gmail:F.zandi91@ gmail .com

*استادیار دانشگاه علامه طباطبایی

D.R.Mostafatabrizi@yahoo.com

** استاد یار گروه روانشناسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی

*** کارشناس ارشد روانشناسی تربیتی واحد تهران مرکزی

مقدمه

در سنین نوجوانی، حالتهایی چون کم حوصلگی، زود رنجی و کم شدن تحمل و عصبانیت افزایش می یابد. در این سنین به میزان طبیعی، عصبانیت، یکدندگی و مقاومت در رفتارهای نوجوانان وجود دارد. اما گاهی رفتارهای نابهنجاری در نوجوانان مشاهده می شود که این امر باعث حالت سرکشی و عصیان در آنها شده و سرانجام با رد و بدل کردن کلمات تند به لابلایگری، ارتکاب جرایم و جنایات، ترک تحصیل و آزار و اذیت دیگران سوق پیدا می کنند (فونتنل^۴، 2008، ترجمه حاجی زاده و قیطاسی، ۱۳۸۹؛ قائمی، ۱۳۸۵).

در نوجوانان مبتلا به اختلالات رفتاری که رفتارهای نابهنجار از خود نشان می دهند، به علت تحولاتی که در جنبه روانی برای آنها حاصل می شود، در مواردی ممکن است حادثه جویی هایی ایجاد کنند. در همین رابطه است که اعمال خرابکارانه ای از نوجوانان با رفتارهای آشفته و نابهنجار مشاهده می شود. در واقع اغلب نوجوانان مبتلا به اختلالات رفتاری، مشکلات اجتماعی متعددی دارند که به میزان قابل توجهی با اختلالات همراه روانپزشکی و نیز مشکلات رفتاری با همسالان در مدرسه و با اعضای خانواده همراه می گردد (همان منبع).

اختلالات رفتاری یعنی رفتارهای نابهنجار و گوناگون افراطی، مزمن و انحرافی که گستره ی آنها شامل اعمال تهاجمی، اعمال افسرده گونه و گوشه گیرانه میباشد و بروز آنها به دور از انتظار مشاهده کننده است (سیف نراقی و نادری، ۱۳۷۹).

"بولینگ"^۵ یا قلدری از جمله رفتارهای نابهنجاری است که در بیشتر جوامع، مسأله مهمی در میان نوجوانان میباشد. "بولینگ" یک رفتار پرخاشگرانه مداوم است که منجر به ترساندن، تهدید و ارباب یک فرد ضعیفتر (قربانی) می شود، این رفتار از جانب یک فرد قویتر از لحاظ قدرت فیزیکی، موقعیت روانی و اجتماعی انجام می شود تا قدرت خود را به قربانی یا قربانیان نشان دهد، این رفتار می تواند علاوه بر برخورد های فیزیکی، آزارهای روانی را نیز به همراه داشته باشد (کنت^۶ و همکاران، ۲۰۰۸). همچنین "بولینگ" شامل رفتارهای فیزیکی خاص (از قبیل کتک زدن، هل دادن) و توهینات زبانی (مسخره کردن، اسم مستعار گذاشتن، طرد کردن اجتماعی و پخش کردن شایعات) می باشد (کووالسکی و لیمبر^۷، ۲۰۰۷).

اخیراً گسترش فناوری های ارتباطات الکترونیکی به کودکان و نوجوانان ابزارهای جدیدی برای قلدری ارائه کرده است و تعاریف موجود از قلدری تا حملات سایبری بسط یافته اند که به قصد تحریک ترس، پریشانی یا آسیب رساندن به فرد هدف، با استفاده از فناوری های ارتباطی صورت می گیرند این نوع جدید از قلدری به نام قلدری الکترونیکی یا سایبربولینگ^۸ شناخته شده است (روبین^۹ و کووالسکی، ۲۰۰۸؛ بالدردی و فاریگتون^{۱۰}، ۲۰۰۰؛ الویوس^{۱۱}، ۱۹۹۳).

سایبربولینگ به نوعی قلدری اشاره می کند که از طریق پیامک، پست الکترونیکی، اتاقهای گفتگو، صفحات وب،

^۴ - Fontenelle

^۵ - Bullying

^۶ - Kenneth

^۷ - Kowwalski&Limber

^۸ - Cyberbullying

^۹ - Robin

^{۱۰} - Baldry&Farrington

^{۱۱} - Olweus

یا از طریق تصاویر و پیامهای ارسالی از طریق تلفنهای همراه رخ می دهد(بلایر^{۱۲}، ۲۰۰۳، به نقل از دیلماک و آیدوگان^{۱۳}، ۲۰۱۰).

همچنین سایبربولینگ را می توان به شکل عملی پرخاشگرانه و عمدی تعریف کرد که توسط گروه یا فردی، با استفاده از انواع تماس های الکترونیکی، به طور مکرر و در طول زمان علیه فرد قربانی صورت می پذیرد که نمیتواند به سادگی از خود دفاع کند (اسمیت^{۱۴} و همکاران، ۲۰۰۵).

ویلارد^{۱۵} (۲۰۰۵) سایبربولینگ را به شکل ارسال مضامین ناراحت کننده و بی رحمانه از طریق استفاده از ابزارهای ارتباطی دیجیتال تعریف کرده و راه هایی که شاید سایبربولینگ در آن رخ دهد را به شکل:

۱- عصبانیت (ارسال پیامهای خشمگینانه، بی ادبانه یا زشت برای افراد خاص، به شکل خصوصی یا گروههای آنلاین).
۲- آزار (ارسال مکرر یک پیام ناراحت کننده به یک فرد یا آزار از طریق تهدید به آسیب یا ارسال پیامهای رعب آور).

۳- بی آبرویی (ارسال عباراتی ناراحت کننده، غیرواقعی و بی رحمانه در مورد افراد دیگر)،

۴- تظاهر (و انمود کردن به اینکه فرد دیگری هستید و ارسال مواردی برای بد نام کردن فرد قربانی یا دچار مشکل ساختن او).

۵- تفریح و فریب (ارسال مواردی شامل اطلاعات شخصی یا خجالت آور در مورد یک فرد، درگیر شدن در فریبکاری برای بدست آوردن اطلاعات شخصی و سپس عمومی ساختن آن و نیز ارسال تصاویر و پیامهای شخصی برای دیگران).

۶- بیرون سازی (طرد و خارج ساختن عمدی یک فرد از اجتماع یا یک گروه آنلاین) طبقه بندی نمود.
اگرچه هر فردی با دسترسی داشتن به فناوری می تواند یک سایبربولینگ باشد، اما بیشتر افرادی که سایبربولینگ بوده و یا افرادی که تحت سایبربولینگ قرار می گیرند، نوجوانان دوره متوسطه می باشند (روبین و کووالسکی، ۲۰۰۸).

تا امروز تحقیقات کمی در رابطه با ویژگی های خاص افرادی که مورد سایبربولینگ قرار گرفته و یا آنهایی که دیگران را مورد سایبربولینگ قرار می دهند، صورت گرفته است. اگرچه شاید عاقلانه به نظر بیاید که فرض کنیم افرادی که دیگران را مورد سایبربولینگ قرار می دهند، ویژگی های مشترک خاصی را با افرادی که دیگران را مورد قلدری سستی (بولینگ) قرار می دهند، دارند (برای مثال خشونت بیشتر، ترحم کمتر)، اما احتمالاً ویژگی های خاص و منحصر به فردی در مورد سایبربولینگ وجود دارد. مثلاً سطوح بالای اضطراب اجتماعی در بین مرتکبان سایبربولینگ دیده شده است (همان منبع).

همچنین در مطالعه ای نتیجه گرفته شد که افرادی که دیگران را مورد سایبربولینگ قرار می دهند هم گستاخ و هم پرخاشگرند (کارتال^{۱۶}، ۲۰۰۸، به نقل از دیلماک و آیدوگان، ۲۰۱۰). تحقیقات یبارا^{۱۷} و همکارانش (۲۰۰۶) نشان داد که نوجوانانی که دیگران را مورد آزارهای اینترنتی قرار می دهند، احتمال بیشتری دارد که قانون شکن و

^{۱۲} - Blair

^{۱۳} - Dilmac&Aydogan

^{۱۴} - Smith

^{۱۵} - Willard

^{۱۶} - Kartal

^{۱۷} - Ybarra

پرخاشگر شوند. به همین ترتیب یبارا (۲۰۰۴) در تحقیق خود گزارش داد که نوجوانانی با علائم افسردگی می-توانند مرتکب آزارهای سایبری بیشتری شوند. تحقیقات کامودکا و گوسنز^{۱۸} (۲۰۰۵)، به نقل از آریکاک^{۱۹}، ۲۰۰۹ (حاکمی از رابطه قوی میان سایبربولینگ و خشونت بود. هارمن^{۲۰} و دیگران (۲۰۰۵)، به نقل از آریکاک، ۲۰۰۹) در پژوهش های خود به این نتیجه رسیدند بچه هایی که خود را در اینترنت بطور جعلی معرفی می کنند و از این طریق دیگران را مورد آزارهای سایبری قرار می دهند، مهارت اجتماعی کمتر، سطوح پایین تری از اعتماد به نفس و سطوح بالاتری از اضطراب و خشونت اجتماعی را دارند. همچنین تحقیقات آریکاک (۲۰۰۹) رابطه قابل پیش بینی میان علائم روان پریشی، خصومت و پرخاشگری با سایبربولینگ را تأیید کرد.

امروزه سایبربولینگ به موضوعی نوظهور در مدارس تبدیل شده که سلامت روانی، امنیت و سعادت دانش آموزان را به خطر می اندازد و هنوز سؤالات زیادی در مورد آن بی پاسخ مانده است، چرا که این پدیده حیطه تقریباً جدیدی در تحقیقات است و موارد کمی در رابطه با آن شناخته شده است. اگرچه برخی از محققان سایبربولینگ و مشکلات رفتاری ناشی از آن را مورد پژوهش قرار داده اند، اما مشکل فزاینده سایبربولینگ یک اپیدمی است که هنوز توجه کافی به آن نشده و تقریباً در مقالات جای آن خالی می باشد. بنابراین آگاه سازی افراد و ایجاد راهکارهای موفق مداخله ضروری می باشد (کمپبل^{۲۱}، ۲۰۰۵؛ نوی و مگسون^{۲۲}، ۲۰۰۷).

با توجه به موارد ذکر شده و اینکه در ایران پژوهش ها در این زمینه به ندرت صورت گرفته است لذا این پژوهش در صدد مقایسه انواع اختلالات رفتاری دانش آموزان سایبربولینگ و عادی می باشد.

روش

جامعه آماری شامل تمامی دانش آموزان دبیرستان های دولتی در منطقه ۳ آموزش و پرورش شهر تهران بوده که در سال تحصیلی ۹۰-۱۳۸۹ مشغول به تحصیل بودند که از میان آنها تعداد ۱۸۰ دانش آموز به روش تصادفی به عنوان نمونه انتخاب شده و مورد آزمون قرار گرفتند، سپس داده ها با استفاده از روش های آمار توصیفی و استنباطی مورد تحلیل قرار گرفت. در روش پژوهش با توجه به عنوان پژوهش و نوع متغیر های آن از روش پس رویدادی از نوع علی - مقایسه ای استفاده شد. برای سنجش اختلالات رفتاری دانش آموزان پرسشنامه^{۲۳} S.C.L(90)-R به کار گرفته شد. این پرسشنامه جهت ارزیابی علایم روانی در افراد سالم با ۹۰ ماده و ابعاد جسمانی سازی، وسواس، حساسیت در روابط متقابل، افسردگی، اضطراب، پرخاشگری، ترس مرضی، افکار پارانوئیدی و روان پریشی مشخص است. فرم تجدیدنظر شده این آزمون در سال ۱۹۹۴ تهیه شده و به عنوان وسیله ای مناسب برای سنجش سریع و شدت نشانه های مراجع کاربرد زیادی دارد. ضریب اعتبار بازآمایی با فاصله زمانی یک هفته با دامنه حداقل ۰,۷۸ برای پرخاشگری و ۰,۹ برای هراس گزارش شده است ضرایب همابستگی درونی برای مقیاس های مختلف ۰,۶۹ تا ۰,۹ بوده است (لیندزی و پاول، ۱۹۹۴، به نقل از صالحی، ۱۳۸۸). برای سنجش میزان سایبربولینگ بودن دانش آموزان از پرسشنامه سایبربولینگ استفاده شد. این آزمون برگرفته از پرسشنامه ای است که توسط گروه تحقیقاتی دانشگاه گلداسمیت لندن طراحی شده و یک گروه تحقیقاتی پس از کنترل هایی در مقیاس کم ویرایش نهایی آن را در سال

^{۱۸} - Camodeca&Goossens

^{۱۹} - Aricak

^{۲۰} - Harman

^{۲۱} - Campbell

^{۲۲} - Newey&Magsol

^{۲۳} - Symptom Check List-90-Revised

۲۰۰۵ منتشر کردند. پرسشنامه ای که در این تحقیق به کار گرفته شده، شامل ۲۶ سؤال می‌باشد که به وقوع سایبربولینگ در داخل و خارج از مدارس پرداخته و ۷ نوع متفاوت از سایبربولینگ شامل قلدری‌هایی از طریق پیامک‌ها، کلیپ‌های ویدیویی یا تصویری (از طریق دوربین گوشی‌های همراه)، تماس تلفنی، پست الکترونیکی، اتاق گفتگو، پیام‌های فوری و وب‌سایت‌ها را مطرح می‌سازد. در پژوهش حاضر برای اندازه‌گیری اعتبار این پرسشنامه، از آلفای کرانباخ استفاده شد و ضریب ۰,۹۰ به دست آمد. در جمع‌آوری داده‌ها قبل از توزیع پرسشنامه‌ها درباره پدیده سایبربولینگ و نحوه پاسخگویی به آزمون‌ها برای دانش‌آموزان توضیح داده شد، پس از آن هر دو پرسشنامه به کار رفته در این پژوهش به طور همزمان بر روی آزمودنی‌ها اجرا شده و سپس نتایج جمع‌آوری شد. مدت زمان پاسخگویی به پرسشنامه‌ها حدود ۲۵ دقیقه به طول انجامید.

یافته‌ها

به منظور بررسی این فرضیه که بین اختلالات رفتاری شامل (اختلال جسمانی، وسواس، حساسیت در روابط متقابل، افسردگی، اضطراب، پرخاشگری، ترس مرضی، پارنوتید، روان‌پریشی) در دانش‌آموزان سایبربولینگ با دانش‌آموزان عادی تفاوت وجود دارد از آزمون t مستقل استفاده به عمل آمد. نتایج حاصل از آن در جدول زیر آورده شده است.

جدول ۱- مقایسه میانگین‌های خرده‌مقیاس‌های اختلالات رفتاری در دو گروه دانش‌آموزان عادی و سایبربولینگ.

گروه	میانگین	انحراف استاندارد	F	سطح معناداری	T	درجه آزادی	سطح معناداری	
اختلال جسمانی	عادی 0.88	0.69	2.410	0.123	-1.663	164	0.098	سایبربولینگ 1.05
وسواس	عادی 1.10	0.66	1.300	0.256	-1.934	164	0.055	سایبربولینگ 1.32
حساسیت در روابط متقابل	عادی 1.13	0.82	2.435	0.121	-1.285	164	0.201	سایبربولینگ 1.29
افسردگی	عادی 1.07	0.84	1.308	0.254	-1.212	164	0.227	سایبربولینگ 1.23
اضطراب	عادی 0.97	0.64	0.683	0.410	-1.980	164	0.049	سایبربولینگ 1.18
پرخاشگری	عادی 0.97	0.68	4.341	0.052	-4.088	164	0.001	سایبربولینگ 1.48
ترس مرضی	عادی 0.52	0.46	0.030	0.864	-1.399	164	0.164	سایبربولینگ 0.62
پارانوتید	عادی 1.45	0.86	0.793	0.375	-2.541	164	0.012	سایبربولینگ 1.79
روان‌پریشی	عادی 0.79	0.69	0.012	0.914	-1.939	164	0.054	سایبربولینگ 1.00

چنانچه در جدول فوق مشاهده می‌شود، با توجه به برقراری مفروضه همسانی واریانس‌ها، t محاسبه شده در

شرایط همگنی واریانس برای خرده مقیاس های پرخاشگری، اضطراب و پارانوئید در سطح کمتر از ۰,۰۵ معنا دار می باشد. پس می توان نتیجه گیری کرد که بین میانگین های اختلالات رفتاری پرخاشگری، اضطراب و پارانوئید در دو گروه دانش آموزان عادی و سایر بولینگ تفاوت معنادار وجود دارد. به این معنا که میانگین خرده مقیاس های پرخاشگری، اضطراب و پارانوئید در گروه دانش آموزان سایر بولینگ بالا تر از دانش آموزان عادی است ولی بین میانگین های خرده مقیاس های اختلال جسمانی، وسواس، حساسیت در روابط متقابل، افسردگی، ترس مرضی و روان پریشی، در دو گروه دانش آموز تفاوتی مشاهده نشد.

بحث

یافته های پژوهش حاضر نشان داد که از میان خرده مقیاس های اختلالات رفتاری مشتمل بر (اختلال جسمانی، وسواس، حساسیت در روابط متقابل، افسردگی، اضطراب، پرخاشگری، ترس مرضی، پارانوئید و روان پریشی) میانگین خرده مقیاس های پرخاشگری، اضطراب و پارانوئید در دانش آموزان سایربولینگ بالاتر از دانش آموزان عادی بود ولی بین میانگین های سایر خرده مقیاس ها در دو گروه دانش آموزان سایربولینگ و عادی تفاوت معنا داری مشاهده نشد.

نتایج پژوهش حاضر یافته های حاصل از پژوهش های برخی از پژوهشگران از جمله کونولی و مور^{۲۴} (۲۰۰۳)، به نقل از دیلماک و آیدوگان (۲۰۱۰) که بیان کردند سایر بولینگ ها نسبت به غیر سایر بولینگ ها افرادی برون گراتر و عصبی تر می باشند، و هارمن و همکاران (۲۰۰۵)، به نقل از آریکاک (۲۰۰۹) که عنوان کردند افراد سایربولینگ سطوح بالاتری از اضطراب را دارند و نیز کامودکا و گوسنز (۲۰۰۵)، به نقل از آریکاک (۲۰۰۹) که نشان دادند رابطه قوی میان پرخاشگری با سایربولینگ وجود دارد و با آریکاک (۲۰۰۹) که نتیجه گیری کرد میان پرخاشگری با سایربولینگ رابطه وجود دارد ولی رابطه قابل پیش بینی میان افسردگی و وسواس با سایربولینگ نیافت را تأیید می کند. ولی یافته های پژوهش حاضر با پژوهش های (بیارا، ۲۰۰۴) که ادعا کرد نوجوانانی با علائم افسردگی می توانند مرتکب آزارهای سایبری بیشتری باشند و نیز با یافته های کونولی و مور (۲۰۰۳)، به نقل از دیلماک و آیدوگان (۲۰۱۰) که دریافتند قلدر ها نسبت به غیر قلدر ها روان پریش تر می باشند و همچنین با نتایج پژوهش آریکاک (۲۰۰۹) که بیان کرد رابطه قابل پیش بینی میان اختلال جسمانی، حساسیت فردی، ترس مرضی و علائم روان پریشی با سایربولینگ وجود دارد مطابقت نمی کند.

برای توجیه یافته های این پژوهش می توان بیان کرد که احتمالاً درگیری افرادی که دچار اختلال جسمانی هستند در سوء استفاده از فناوری ها، تأثیر منفی بر ذهن آنها گذاشته و باعث تشدید علائم جسمانی آنها می شود، لذا آنها از درگیری در این نوع قلدری اجتناب می کنند. و همچنین حساسیت در روابط متقابل ممکن است باعث شود که این حساسیت بر روابط فضای مجازی هم تأثیر بگذارد و این افراد در روابط و تعاملات فضای مجازی نیز حساسیت بیشتری داشته باشند و در نتیجه از روابط خطرناک یا مشکوک در فضای مجازی اجتناب کنند. و نیز از آنجایی که گاهی هدف وسواس ها جلوگیری از رویدادهای هولناک است، بنابراین ممکن است افراد وسواسی از روابط خطرناک در فضای مجازی بپرهیزند، و یا کسانی که دچار افسردگی هستند احتمالاً به دلیل بی حوصلگی، وقت خود را کمتر با فناوری هایی مثل رایانه و تلفن همراه می گذرانند و در نتیجه کمتر در سایربولینگ درگیر می شوند. از طرفی احتمالاً افرادی که دچار ترس مرضی هستند از تجربه های جدید میپرهیزند. همچنین احتمالاً آنها به خاطر ترس از عواقب اعمالشان دست به کاری نمی زنند که باعث نگرانی آنها شود بنابراین کمتر به سایربولینگ رو می آورند. همچنین ممکن است که تجربه علائم روان پریشی و فرو رفتن فرد در دنیای درون خود و کاهش ارتباط او با دنیای

خارج، باعث کاهش ارتباط او با دنیای آنلاین شده و در نتیجه باعث درگیری کمتر او در سایبربولینگ شود. یافته‌های دیگر این پژوهش در مورد خرده مقیاس‌های رفتاری نشان داد که بین میانگین‌های اضطراب، پرخاشگری و پارانوئید در دو گروه دانش آموزان سایبربولینگ و عادی تفاوت معنا دار وجود دارد، و میانگین این خرده مقیاس‌ها در گروه دانش آموزان سایبربولینگ بالاتر از دانش آموزان عادی است. دلیل این یافته‌ها ممکن است این باشد که افراد مضطرب از طریق مورد سایبربولینگ قرار دادن دیگران و انتقال اضطراب خود به آنها، سعی می‌کنند تا حدودی از فشارها و تنش‌های درونی خود بکاهند. و همان طور که قبلاً بیان شد از آنجایی که سایبربولینگ شکل جدیدی از پرخاشگری است که توسط فناوری ابراز می‌شود، پس ممکن است افرادی که پرخاشگرتر هستند بیشتر به سایبربولینگ روی بیاورند و از این طریق پرخاشگری خود را ابراز کنند، بدون اینکه نیاز باشد به صورت رو در رو با افراد مواجه شوند. و نیز افرادی با علائم پارانوئیدی، به دلیل بدبینی و عدم اعتماد به دیگران ممکن است دارای حس تلافی بوده و از طریق مورد سایبربولینگ قرار دادن دیگران این تلافی را انجام دهند. به طور کلی به نظر می‌رسد که دلیل فقدان پیشینه این پژوهش در ایران، نتایج بدست آمده تا حدودی متفاوت با نتایج تحقیقات دیگر کشورها باشد، و این مسئله می‌تواند به دلیل وجود تفاوت فرهنگی و همچنین تفاوت در شیوه‌های تربیتی خانواده‌ها باشد.

یکی از محدودیت‌های این پژوهش، عدم آشنایی دانش آموزان با پدیده سایبربولینگ بود. همچنین نمونه‌گیری فقط در دبیرستان‌های منطقه ۳ آموزش و پرورش شهر تهران انجام گرفت که باعث عدم تعمیم‌پذیری نتایج بدست آمده از این پژوهش با سایر مناطق شهر تهران و سایر شهرهای کشور و مقاطع تحصیلی دیگر می‌شود. لذا پیشنهاد می‌شود پژوهش‌های مشابهی در مناطق آموزشی دیگر شهر تهران و یا مناطق آموزشی سایر شهرها و نیز مقاطع تحصیلی دیگر به عمل آید. همچنین از آنجایی که برای درک بهتر پدیده‌ی سایبربولینگ به تحقیقات بیشتری نیاز است تا این پدیده در میان گروه‌های مختلف بررسی شود، پیشنهاد میشود که سایبربولینگ در میان گروه‌های مختلف مثلاً در گروه دختران و پسران بررسی و مقایسه شود. در این پژوهش، اختلالات رفتاری دانش آموزان سایبربولینگ و عادی باهم مقایسه شده است. پیشنهاد می‌شود در پژوهش‌های بعدی این پدیده با سایر متغیرها مقایسه شود و یا ارتباط بین پدیده سایبربولینگ با سایر متغیرها مانند ویژگی‌های شخصیتی مورد بررسی قرار گیرد. همچنین به عنوان پیشنهادهای کاربردی می‌توان به والدین، دانش آموزان و اعضای مدرسه آگاهی لازم در زمینه پدیده سایبربولینگ و پیامدهای آن داده شود و نیز آنها تحت آموزش‌هایی در خصوص راهکارهایی برای ممانعت از سایبربولینگ از طریق روش‌ها و کلاس‌های آموزشی و غیره قرار گیرند. و همچنین پیشنهاد می‌شود خدمات آموزشی بازدارنده در مدارس به منظور دوری از سایبربولینگ و نیز ارائه راهنمایی و مشاوره برای کودکان و نوجوانان در ارتباط با سایبربولینگ فراهم گردد. به عنوان پیشنهاد دیگر می‌توان والدین را تشویق نمود تا موضع تاثیرگذارتری روی فرزندان خود در استفاده از رایانه و وسایل دیجیتالی داشته باشد و سطح نظارتشان را به طور صحیح افزایش دهند. از طرفی از قربانیان سایبربولینگ از طریق آگاهی دادن به آنها در مورد چگونگی ممانعت از سایبربولینگ و واکنش نسبت به آن حمایت شود. و نیز می‌توان در مدارس جلسات دانش آموزی برای بررسی مشکلات مربوط به سایبربولینگ تشکیل داد.

منابع

- سیف نراقی، مریم؛ نادری، عزت الله. (۱۳۷۹). اختلالات رفتاری کودکان و روش‌های اصلاح و ترمیم آن. تهران: بدر.

- صالحی، مهدیه. (۱۳۸۸). رابطه متغیرهای آنتروپومتریک با آسیب شناسی روانی زنان در سن باربری. فصلنامه

- فونتیل، دان.(۱۳۸۹). کلیدهای رفتاربا نوجوانان، ترجمه مسعود حاجی زاده واکرم قیطاسی. تهران: صابرین.

- قائمی، علی.(۱۳۸۵). شناخت، هدایت و تربیت نوجوانان و جوانان. تهران: انتشارات امیری.

- **Arıcak, T.(2009).** Psychiatric symptomatology as a predictor of cyberbullying among university students. *Egitim Arastirmalari- Eurasian Journal of Educational Research*, 34-167-184.

- **Baldry, A. C., Farrington, D.P. (2000).** Bullies and delinquents: Personal characteristic and parental styles. *Journal of community & Applied social psychology*, 10,17-31.

- **Campbell, A.M.(2005).** Cyber Bullying: An old problem in a new guise?. *Australian Journal of Guidance & Counseling*, 15(1),68-76.

- **Dilmac, B., Aydogan, D.(2010).** Parental Attitudes as a Predictor of Cyber bullying Among Primary School Children. *International Journal of Psychological and Behavioral sciences* 2:4.

- **Kenneth, M.W., Gueldner, B., Scott, A.R.(2008).** How effective are school bullying intervention programs? *School Psychology Vol23, No1*, 26-4.

- **Kowalski, R.M., Limber, S.P. (2007).** Electronic Bullying Among Middle School Students *Journal of Adolescent Health*, 41, 522-530.

- **Newey, K.A., Magson, N.(2007).** A Critical Review of the Current Cyber Bullying Research: Definitional, Theoretical and Methodological Issues. Where Do We Go From Here? Paper Code: 2521.

- **Olweus, D.(1993).** Bullying at school: What do we know and what can do. Cambridge, Blackwell.

- **Robin, M., Kowalski, R.M.(2008).** Cyberbullying: Recognizing and Treating and Aggressor. *Psychiatric Times Vol. 25 No.11*.

- **Smith, P., Mahdavi, J., Carvalho, M., & Tippett, N.(2005).** An investigation into cyberbullying, its forms, awareness and impact, and the relationship between age and gender in cyberbullying. A Report to the Anti-Bullying Alliance. Goldsmiths College, University of London.

- **Willard, N.(2005).** Educators guide to cyberbullying addressing the harm caused by outline social cruelty. Retrieved from <http://www.asdk12.org/Middlelink/AVB/bully-topics/Educators Guide-Cyberbullying.pdf>.

- **Ybarra, M., Mitchell, K., Wolak, J., Finkelhor, D.(2006).** Examining Characteristic and Associated Distress related to Internet Harassment: Findings from the Second Youth Internet Safety Survey, *Pediatrics*, 118(4), 1169-1177.

- **Ybarra, M.L.(2004).** Linkages between depressive symptomatology and internet harassment among young regular internet users. *CyberPsychology & Behavior*, 7(2), 247-257.